

HİZMET
(الخدمة)

Bir şeyhe veya tekkedeki dervişlere yardım etme anlamında tasavvuf terimi (bk. HÂDİM).

HİZMET AKDİ
(bk. İCÂRE).**HOCA**
(خواجة)

İslâm ülkelerinde, özellikle Türkiye ve İran'da eğitim, bürokrasi, ticaret ve maliye alanlarında çeşitli meslek erbabı için kullanılan bir unvan.

Farsça'da *hâce* (çoğulu *hâcegân*), Türkçe'de *hoca* şeklinde söylenen kelimenin kökeni hakkında kesin bilgi yoktur. İran tarihi içinde Sâ mânîler döneminden (819-1005) itibaren sıkça rastlanan ve zamanla isim olarak "ev reisi, kethüdâ, şeyh, pîr, hükümdar, başbuğ, tâcir, kadın, gönül" ve sıfat olarak "zengin, büyük, yüce" gibi değişik anlamlar kazanan kelimenin Orta Farsça (Pehlevî) *hutây* "hudâ, tanrı" kelimesinden -ce küçültme ekiyle oluşturulan *hutâ-ce* den *h'âceye* dönüşerek ortaya çıktığı ileri sürülmüşse de bu görüş pek kabul görmemiştir (İA, V/1, s.21). M. Fuad Köprülü, hangi Farsça kökten geldiği bilinmeyen kelimenin Farsça mı yoksa Türkçe kocadan mı geldiği sorusunu ortaya atarak Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde yaklaşık Farsça'daki anlamları ile kullanılan kelimenin Oğuz kabileleri arasında yaşlı ve saygıdeğer kişiler için söylenen kocadan gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durur (a.g.e., a.y.). Ancak bu ihtimal, söz konusu kelimenin ilk defa Farsça'da rastlandığı dönemde (IV/X. yüzyıl) Türkler'in İranlılar'ı ne derecede etkilediklerinin tesbitine bağlıdır. Türkçe'de başlangıçtan itibaren "efendi" ve "bey" gibi geniş anlamda ve özel meslek erbabı için dar anlamda kullanılması kelimenin İran kökenli olma ihtimalini düşündürmektense de Reşidüddin hâcenin Arapça veya Farsça değil Türkçe bir kelime olduğunu ve ihtiyar kimselerin bu şekilde anıldığını belirtir (a.g.e., a.y.). Ak Orda, Gök Orda hânedanları ve Çağatay hanları içinde *hâce* unvanlı hükümdarların mev-

culiyeti, bunun eski Türk ve Moğol geleneklerine dayandığı yolunda görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Karakoyunlular'da da hoca unvanlı hükümdarlara rastlanmaktadır. Bütün bunlara rağmen Farsça'da iştikakı meçhul hoca kelimesinin menşinin tam olarak açıklığa kavuşturulamadığı da belirtilmektedir (a.g.e., a.y.).

Kelime, Sâ mânîler'den itibaren İran'da kurulan muhtelif İslâm devletlerinin teşkilâtında tarihî bir terim olarak kullanılmaktadır. Meselâ Mes'ûdî Horasan'da her reise *hâce* denildiğini kaydeder (*Mürûcü'z-zeheb*, IV, 248). Sâ mânîler'de devletin önde gelen ricâlî, şehirlerdeki nüfuzlu şahıslar için bir unvan olarak geçen kelime özellikle Gazneliler devrinde resmî bir mahiyet kazanmış ve hükümdardan sonra gelen vezir bu unvanla (*hâce-i büzürg*) anıldığı gibi diğer bazı resmî ricâlînin de unvanı olmuştur (Ferruhî-i Sîstânî, s. 194; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhâkî, s. 216, 259). Bu unvan, Gazneliler'le onların idarî teşkilâtını hemen aynen benimseyen Selçuklular'da da kullanılmıştır. Selçuklular'ın, yine Gazneliler gibi devletin birinci adamı ve sultanın mutlak vekili olan vezire "*hâce-i büzürg*" dedikleri bilinmektedir. Meselâ Nizâmülmülk'e *hâce-i büzürg* veya sadece *hâce* diye hitap edilmekteydi. Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme* adlı eserinde bürokrasi mensubu kâtipler *hâce* veya *hâcegân* olarak tasnif edilmekte olup sanayi ve ticaret erbabı ile (*merd-i bâzârî*) köy âyanından (*dihkan*) ayrılmaktadır. Burada *hâcegâna* mensup kimselerin "*hâce-i saîd*, *hâce-i reşid*, *hâce-i kâmil*" gibi lakaplarla anılmaları gerektiği üzerinde durulmakta, *hâcegâna* ait lakapların askerî ricâlî tarafından kullanılmaması istenmektedir (s. 218-219). Hârizmşahlar'da büyük ricâlî vezirlere *hâce* denildiği gibi büyük vezir "*hâce-i cihân*" şeklinde anılmakta, İlhanlılar'da da yine *hâce-i büzürg* ve *hâce* unvanları kullanılmaktaydı. Timurular'da, Karakoyunlu ve Akkoyunlular'da aynı anlamlarda geçen bu kelime, Safevîler devrinde eski önemini kaybetmekle beraber Hindistan ve Mâverâünnehir'de devam etmiştir. Anadolu Selçuklularında ise şehrin divan görevlileri arasında yer alan büyük tâcirler *hâcegân* denmiştir.

Hâce veya *hoca* kelimesi resmî kullanım dışında çok değişik şekillerde farklı zümreler arasında da yaygınlık kazanmıştır. Daha XII. yüzyılda "sahip, efendi, tahsil görmüş kişi" anlamlarında kullanılıyor,

kadılar, imamlar, şehir reisleri bu lakapla anılıyordu. Ticaretle uğraşanlar ve zenaat ehli olanlar da bunlar arasında yer alıyor, meselâ "*hâce-i bâzâr*" tabiriyle esnaf ve tüccar kastediliyordu. Köylerde ve şehirlerde servet ve mevki sahibi olanlara da *hâce* deniyordu. Safevîler döneminde bu kelime İran sahasında hadım ağalarına ve müslüman olmayan tüccara ait bir unvan haline gelmişti. Özellikle sarayda görevli hadımlara "*hâce-serâ*" denmiş, bu şekil Hindistan'daki devletlerde de kullanılmıştır. Anadolu Selçuklularında saraydaki hadımlar için *hâce* tabirinin yer aldığı belirtilmektedir. Nitekim İbn Bîbî'nin sarayda görevli dâvegân (dadi) *hâcegân* ve hatunları bir arada zikretmesi (*el-Evâmîrü'l-alâiyye*, I, 197) bunların hadım ağaları olduğu kanaatine yol açmıştır. Hindistan'da *hâce* "sahip, efendi" anlamında iken bunlardan ayırmak için hadım kâdilere *hoca* denilmiştir.

Farsça literatürde *hâce* kelimesinin "*hâce-i ba's* ü neşr, *hâce-i cihân*, *hâce-i kâinât*, *hâce-i dü-serâ*, *hâce-i rusûl*, *hâce-i âlem*" gibi terkipler içerisinde Hz. Peygamber için kullanıldığı görülmektedir. Türkçe'de lakap olarak hem özel isimden önce (Hoca Ahmed, Hoca Dehhânî, Hoca Nasreddin, Hoca Sa'deddin gibi) hem de -daha çok XX. yüzyıl Türkçesi'nde- özel isimden sonra (Nasreddin Hoca, Ahmed Hoca, Hasan Hoca gibi) kullanılmıştır. Ayrıca tarikatlarda birçok tarikat büyüğü ile şeyh ve pîri bu unvanla anılırken kelimeye çoğul şekliyle "*hatm-i hâcegân*, *silâle-i hâcegân*" gibi terkipler içinde de yer verilmiştir. Köprülü'ye göre *hâce* unvanı ayrıca Ahmed Yesevî sülâlesinden gelenlere, tarikat-ı Hâcegâne olarak adlandırılan Nakşibendî tarikatine mensup büyük müşhidlere verilmiş, Türkistan'da şecereleri Hz. Ebû Bekir ve Ömer'le Hz. Ali'nin Fâtîma'dan olmayan çocuklarına dayanan kimseler için de kullanılmıştır (İA, V/1, s. 24). Hindistan'da kurulan sultanlıklarda birçok kimse "*hâce-i cihân*" lakabıyla tanınırken (bk. HÂCE-i CİHÂN) Safevîler ve Kaçarlar'da büyük Ermeni tâcirlerine, Mısır'da da ileri gelen gayri müslümlere, özellikle tüccara *hâce* diye hitap edilmiştir. Terim Osmanlılar'da bu anlamda tekil veya çoğul şekliyle be-desten esnafı için kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde yaygın biçimde özellikle sıbyan mektebi muallimleri ve medrese ulemâsı bu unvanla anılmıştır. Şehzade muallimlerine *hoca* denilmesinin kelimeye itibar kazandırdığı düşünül-

lebilir. Şehzade tahta çıktığı zaman ders aldığı âlimlerden birini kendisine hoca olarak seçer ve bu kişi "hoca-i sultânî, padişah hocası" unvanıyla anılır, teşrifatta da şeyhülislâma denk kabul edilirdi. Bunların çocuklarının tahsilleri, göreve tayinleri ve kendilerine tanınan imtiyazlarla ilgili Fâtih Kanunnâmesi'nde yer alan ve giderek yaygınlaşmış gelişen düzenlemelere "Hocazâdeler Kanunu" denilmiştir. Kelime ayrıca bazı ailelere lakap olmuş, meselâ III. Murad'a şehzadelikte ders veren Hoca Sâdeddin Efendi'nin soyundan gelen şeyhülislâm, kazasker ve âlimler "Hocazâde" lakabıyla anılmıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Mühendis-hâne'nin öğretmenleri "hoca, hoca-i evvel, hoca-i sâni, hoca-i sâlis, hoca-i râbi" şeklinde derecelendirilmiş ve bunların en kıdemlisi olan hoca-i evvel "başhoca", diğerlerinden sonra gelenlere ise "halife" denilmiştir (Beydilli, s. 54 vd.). Osmanlılar'da daha önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi bürokraside görevli memurlar hâcegân şeklinde anılmıştır (bk. HÂCEGÂN).

Türkiye'de Cumhuriyet döneminde ağa, bey, efendi unvanları yasaklanırken hocaların kullanılmasına resmîyette son verilmemiştir. Çok köklü bir anlam ve geleceği bulunan kelime halk arasında halen din alanında âlimler, imam-hatip ve vâizler, eğitim alanında ise özellikle orta dereceli okul öğretmenleri ve üniversite öğretim üyeleri için yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Hoca kelimesi günümüzde bir müslüman-Hint kastını da adlandırmaktadır. Aşağı Sind'deki Kachh ve Gucerât'ta yaşayan bu kastın mensupları XIV. yüzyılda İsmâiliyye mezhebine girdiler. Hocalar'ın büyük bir kısmı İsmâîlîler'in Nizârî koluna mensup olup bugün Ağa Han'a bağlıdır; az sayıda da Sünnî Hocalar vardır ve özellikle Bombay civarına yerleşmişlerdir. Yine Bombay ve Zengibar'da bulunan İsnâaşeriyye mezhebi mensupları birkaç binle ifade edilmektedir. İsmâîlîler'in Nizârî koluna göre mezhebe giren, fakat doğuştan hoca ("üstâd" ve "efendi" anlamında) olmayan bir kimse sadece Nizârî koluna mensup bir İsmâîlî sayılır; yani Hocalık doğuştandır. Hocalar'dan biri başka bir din veya mezhebe geçerse Müslümanlık'tan çıkar, fakat Hocalığı devam eder. Bunun yanında Hoca bir erkekle Hoca olmayan bir kadından doğan çocuk da Hoca kabul edilir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Burhân-ı Kâti' Tercümesi*, II, 214-215; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leiden 1881, I, 410; Steingass, *Dictionary*, s. 479; *Türk Lugatı*, II, 657; *Ferheng-i Fârsî*, I, 1447; Mes'ûdi, *Mürücü'z-zehab* (Abdülhamîd), IV, 248; Ferruhî-i Sîstânî, *Divân* (nşr. M. Debîr-i Siyâki), Tahran 1328, s. 194; Minûçihri, *Divân* (nşr. Kazimirski), Paris 1886, s. 36, 53, 64, 65, 102, 125; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. Kâsım Ganî - Ali Ekber Feyyâz), Tahran 1324 hş., s. 216, 259; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtlugil), s. 218-219; İbn Bibî, *el-Evâmîrü'l-alâiyye* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 197; Abdülmü'min el-Hü'yî, *Rusûmü'r-resâ'il ve nücumü'l-fezâ'il* (*Ğunyetü'l-kâtib ve münyetü't-tâlib* içinde, nşr. Adnan Sadık Erzi), Ankara 1963, s. 9; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, VI, 13; *Kânunnâme-i Âl-i Osmân* (nşr. Abdülkadir Özcan, TD, XXXIII, [1982] içinde), tür.yer.; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 63, 72, 75, 76, 122, 130; Hasan el-Bâşâ, *el-Elkâbü'l-İslâmiyye*, Kahire 1409/1989, s. 279-280; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 182-183; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 50-57; Halil Hatib Rehber, "Berhî ez Mevârid-i Kârbürd-i Lağab-ı Hâce tâ Karn-i Nehüm-i Hicrî", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî*, XXIII/3, Tahran 1976, s. 20-42; Pakalın, I, 845; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, II, 291; "Hâce", DMF, I, 918; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XII, 787-789; M. Fuad Köprülü, "Hâce", *İA*, V/1, s. 20-24; W. Ivanow, "Hoca", a.e., V/1, s. 550-552; ed.. "Khwadja", *El'* (İng.), IV, 907; W. Madelung, "Khodja", a.e., V, 25-27.

DİA

HOCA ALİ RIZÂ

(bk. ALİ RIZÂ BEY).

HOCA DEHHÂNİ

Anadolu'da
divan şiirinin öncülerinden,
XIV. yüzyıl Türk şairi.

Elde bulunan tek kasidesinde Horasan'dan Anadolu'ya geldiğini ve tekrar oraya dönmek istediğini söyleyen Dehhânî'nin hayatı hakkında bilinenler kendisinin bu ifadesinden ibarettir. Hoca Dehhânî'yi ilim dünyasına tanıtan M. Fuad Köprülü'nün tesbitlerine göre şair, III. Alâeddin Keykubad zamanında (1298-1302) Anadolu'ya gelerek bu hükümdara intisap etmiş, onun sarayında bulunmuş, eğlence ve irfan meclislerine katılmıştır. Ayrıca sultan tarafından bir Selçuklu şehnâmesi yazmakla görevlendirilmiştir. Dehhânî'nin

sonraları izine rastlanmayan bu eseri Şikârî'nin *Târih*'indeki rivayete göre 20.000 beyitten meydana gelmekteydi. Devriyle ilgili olarak söz konusu kasidesinde yer alan bazı telmihler, son yıllarda Hikmet İlaydın tarafından farklı bir şekilde değerlendirilerek intisap ettiği belirtilen Selçuklu hükümdarının III. Alâeddin Keykubad değil I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) olması gerektiği ileri sürülmüştür. Aynı müellif, onun Farsça Selçuklu şehnâmesi yazdığına dair Şikârî'deki kaydın, Dehhânî'nin gerçekte böyle bir şehnâme yazmış olan şair Kânî'yi Tûsî ile karıştırılmasından ortaya çıkmış bir yanlış olabileceğine dikkat çeker (TDI., sy. 277 [1974], s. 769-774). Ömer Faruk Akün ise iki müellifin de Dehhânî'nin yaşadığı yıllarla ilgili faraziyelerinin yanlış yorumlardan kaynaklandığını öne sürmüş ve bir manzumesindeki ipuçlarından hareket ederek onun 1361'de hayatta olduğunu söylemiştir (bk. bibl.).

XV. yüzyılda Ömer b. Mezîd'in *Mecmû-atü'n-nezâir*'i ile XVI. yüzyılda Eğridirli Hacı Kemal'in *Câmiu'n-nezâir*'i gibi önemli nazîre mecmualarında şiirlerinin yer alması ve Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-küberâ*'sında kendisinden bir şiir örneği seçilmiş olmasının yanı sıra Hatiboğlu'nun, Hacı Bektâş-ı Velfî'nin makalelerini tercüme ettiği *Bahrü'l-hakâ'ik* adlı eserinde adının bazı ünlü Türk şairleriyle birlikte anılması, Dehhânî'nin şöhret ve etkisinin sonraki yüzyıllarda da sürmüş olduğunu göstermektedir.

Köprülü, Dehhânî'yi Anadolu'da "İâdini klasik şiirin başlangıcı" olarak gösterir. Döneminde hemen bütün şairlerin dinî-tasavvufî konulara yönelmesine karşılık Dehhânî'nin şiiri bahar, gül, içki meclisleri gibi dünya zevklerini; hasret, arzu, heves, içli şikâyetler halinde dünyevî aşkın çeşitli tezahürlerini, hayatın geçiciliğini, bu yüzden içinde bulunulan zamanı hakıyla yaşamak gerektiğini yer yer şuh bir eda ile aksettirir.

Az sayıdaki şiirlerinde daha sonraki yüzyıllarda karmaşık mazmunlar haline gelecek olan teşbih ve istiarelerin yalın ve ilkel bir tarzda zengin örnekleri görülmür. Bu bakımdan Dehhânî'nin manzumeleri klasik Osmanlı şiirinde İran tesirinin görüldüğü ilk örnekler sayılmıştır. Dehhânî'nin şiirlerinin ifade ve teknik bakımından aynı devirdeki diğer Anadolu Türk şairlerine nisbetle daha başarılı olduğu kabul edilmektedir. Onun divan tarzının te-